

ХОМКОН QISHLOG‘INING TARIXI, TABIIY-GEOGRAFIK XUSUSIYATLARI VA AHOLISI

Kichkilov Sherxon Xamzayevich

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti

Qo'shtamg'ali tarmog'ining tarkibidagi Qoraqalpoq guruhi Xomkon qishlog'i aholisi etnik tarkibining asosini tashkil etadi. Xomkon qishlog'i Ko'hitang tog'larining shimoliy qismida joylashgan bo'lib, tabiiy boyliklari, serbuloq hududlari, yaylovlari va dehqonchilik uchun qulay sharoitlari bilan ajralib turadi. Qishloq aholisi asosan chorvachilik va lalmi dehqonchilik bilan shug'ullanib, o'ziga xos urf-odatlar, kamtarligi va mehnatsevarligi bilan ajralib turadi.

Etnograf olimlar T.A. Jdanko, M.P. Magidovich va B.X. Karmisheva tadqiqotlari Surxondaryo qo'ng'irotlari, Xorazm qo'ng'irotlari hamda qoraqalpoq qo'ng'irotlari o'rtasida etnik va genealogik yaqinlik mavjudligini ko'rsatadi. Urug' nomlari, urf-odatlar va tarixiy ma'lumotlarning o'xshashligi ularning umumiy ildizlardan kelib chiqqanligini tasdiqlaydi. Xomkonlik qoraqalpoqlarning ajdodlari esa Sirdaryo bo'ylaridagi "Orqa yurt"da yashagan Gudraybiy va uning o'g'li Esanbiy avlodlariga borib taqaladi.

Shayboniyxon istilosi davridan, ya'ni XV asr oxiri - XVI asr boshlarida Dashti qipchoq o'zbeklaridan yuzlar, qo'ng'irotlar, do'rmonlar va boshqalar kela boshlagan.

Qo'ng'irotlar beshta katta urug'ga bo'linadi: Vaxtamg'ali, Qo'shtamg'ali, Qonjig'ali, Oyinni va Tortuvli.

Voxtamg'ali 18 ta urug'ga bo'lingan: qozoyoqli, ochamayli, qoraqo'ng'irot, chanchiqli, bolg'ali, baymoqli, jilontamg'ali, aboqli, taroqli, irg'oqli, bo'gajili, cho'michli, xandakli, qaychili, uyuvli, bolg'ali, ishqili, kesovli.

Qo'shtamg'ali 16 uruqqa bo'lingan: qoraqasmoq, qoraqalpoq, ko'chaxo'r, to'langit, o'troqli, kal, tulovmat, mavlish, ko'lobi, ko'sa, cholbachcha, barmoq, savribuzar, zombiri, bandikuchuk, oqpichoq.

Qonjig'ali 14 ta urug'ga: qoraursoq, no'g'ay, ulus, moltaka, chullik, qo'ldovli, chala, quyun, qorabuvra, qora, do'ska, ko'rto'g'ay, jelkillak, to'pqora.

Oyinnilar 12 ta urug'ga bo'lingan: oytamg'a, churon, kachay, beshbola, hojibachcha, oqtona, tupor, kal, qovg'a, turkman, qoraqalpoq, qora.

Tortuvli 6 urug'ga bo'lingan: to'g'iz, mo'nka, oboxli, maydato'ba, o'r, cho'poq¹.

¹ Турсунов С. Сурхондарё этнографияси. – Тошкент: Tafakkur, 2020. – Б. 25-27.

Demak, qo'ng'iro't urug'i o'zbek xalqining eng katta urug'laridan biri bo'lib, beshta katta shoxga: Vaxtamg'ali, Qo'shtamg'ali, Qonjig'ali, Ayinni, Tortuvliga bo'linib, jami 66 ota qo'ng'iro't urug'ini tashkil etadi².

Shu 5 ta katta shoxning biri bo'lgan Qo'shtamg'alining 16 mayda shoxobchalaridan biri Qoraqalpoqdir³. Shuningdek, Qo'shtamg'alining Qoraqalpoq tarmog'i 4 ta mayda dahaga, ya'ni urug' tarmoqlariga bo'linib ketadi. Ular quyidagilar: Norbeka (Oltinbosh), Obizbachcha (Annaqul), Voy-Voy (Qodirqul), Jabborqul (To'shboyi)⁴. Qo'shtamg'alilar Sheroboddaryoning o'rta oqimi (Kallamozor qishlog'i), Kirshak daryosi havzasi va Xomkonda, Kichik va Katta O'radaryo havzalarida, shuningdek, Sherobod vohasi va Ko'hitangning shimoliy qismidagi Sho'rob, Chakchak dovoni yaqinidagi Mavlish va hozirgi Oltinsoy tumani hududlarida o'rnashganlar⁵. Xomkon qishlog'ida mana shu Qo'shtamg'alining Qoraqalpoq, Ko'chaxo'r, Qo'ldovli va Ustabachcha urug'lari istiqomat qiladi.

Qo'ng'iro'tlar vodiyning shimoli va janubi-g'arb tomonlarida ayniqsa keng tarqalgan. Ular qo'shni Qashqadaryo viloyatining Dehqonobod, G'uzor tumanlari hududlaridagi chorvachilik uchun qulay bo'lgan keng yaylov joylarda ham tarqalganlar. Qo'ng'iro'tlar tarqalgan barcha daryo vodiylari va adirlar ularning qishlov (qish faslida yashaydigan) yurtlari bo'lgan, baland tog'larga yaqin qismi esa yozgi yurtlari bo'lgan⁶. Qo'ng'iro'tlarning XX asrning o'rtalariga qadar o'rnashgan joylari haqida to'xtalsak vaxtamg'ali ko'proq Sherobod vohasi, Surxonning quyi oqimi, Amudaryo vodiysi va Termiz atrofida, Qoratog'daryo havzasida Sheroboddaryoning o'rta oqimi hamda Ko'hitang tizmasining sharqiy yon bag'irlarida bir qator qishloqlarda Ko'hitang hatakilari ularni qir o'zbeklari yoki oddiygina qilib qirlar deb atashgan.

Qo'shtamg'alilar Sheroboddaryoning o'rta oqimi (Kallamozor qishlog'i) Kirkash daryosi havzasi va Xomkonda, Kichik va katta O'radaryo havzalarida, shuningdek, Sherobod vohasi Ko'hitang shimoliy qismidagi Sho'rob, Chakchak dovoni yaqinidagi Mavlish va hozirgi Oltinsoy tumani hududlarida o'rnashganlar. Qorajig'ali urug'i Sherobod vohasidan Jarqo'rg'ongacha, shuningdek, Surxondaryodan to Bobotog' tizmasigacha, Termiz atrofidan Dehqonobod tumani hududidagi (Qashqadaryo vohasi) bo'lgan hududida tarqalishgan. Oyinlilar ko'proq Sherobod vohasida, Ko'hitangdaryo havzasining g'arbiy qismida, Qashqadaryo viloyatining janubi-sharqida, Ko'hitang

² Бердикулов Қ. Қўнғиротлар. – Тошкент: Ёзувчи, 1999. – Б.10-20.

³ Умаров И. Ўрта Осиёда Туркий халқларнинг этногенезиси (Қўнғиротлар). 1-китоб. – Тошкент: Yoshlar matbuoti, 2003. — Б. 33.

⁴ Бердикулов Қ. Қўнғиротлар. – Тошкент: Ёзувчи, 1999. – Б. 15.

⁵ Умаров И. Ўрта Осиёда Туркий халқларнинг этногенезиси (Қўнғиротлар). 1-китоб. – Тошкент: Yoshlar matbuoti, 2003. — Б. 33.

⁶ Каюмов А. XX аср бошларида Ўзбекистон худудида этник ҳолат. – Т: Adabiyot uchqunlari, 2015. – Б. 54.

tizmasining sharqiy yonbag'irlarida tarqalganlar. Tortuvlilar asosan sobiq Boysun bekligi, ya'ni g'arbda Sheroboddaryo (Darband) dan sharqda Surxondaryo (Qumqo'rg'on) gacha, shimoldagi Xalqayor daryosi vodiysidan to Sherobod bekligigacha bo'lgan hududda tarqalganlar⁷.

Demak, Ko'hitang tog'ining Xomkon, Sho'rob, Xo'jabulg'on, Maydon qishloqlarida qo'ng'irotlar yashagan.

Ko'hitang tog'ining shimolida joylashgan Xomkon qishlog'i ham dengiz sathidan 2000 metr balandlikda joylashgan bo'lib, havosi toza va yoqimli.

Xomkon qishlog'i aholisi qo'ng'irot urug'i tarkibidagi qoraqalpoq deb nomlangan guruhga mansub bo'lib, Surxon vohasiga xos kamsuqum va kamtarligi, mehnatdan boshqa narsani bilmaydigan sodda va beg'araz to'poriligi sezilib turadi⁸.

Xomkon qishlog'i ikkita tumanga ya'ni bir qismi Boysun tumaniga va yana bir qismi Sherobod tumanlariga qarashlidir. Boysun tumaniga qarashli yerlar Boysun tuman o'rmon xo'jaligi yerlaridir. Sherobod tumaniga qarashli yerlar esa Navro'z jamoa xo'jaligi yerlaridir. Xomkon qishlog'ining umumiy yer maydoni 110000 gektarni tashkil qiladi. Xomkon qishlog'i g'arbdan Turkmaniston respublikasi, shimoldan Qashqadaryo viloyatining Dehqonobod tumani, sharqdan Boysun tumanining Sho'rob, Sayrob, Chilonzor qishloqlari, janubdan esa Sherobod tumanining Xatak qishloqlari bilan chegaradoshdir.

Xomkondan Panjob darasiga quyiladigan katta maydonda sho'r suv tuz hosil qilib, Panjob darasiga quyiladi. Bu suv bora-bora Sherobod daryosiga borib quyiladi va daryo suvini sho'rlantiradi. Shu suvdan ichgan kishilar buqoq kasalligidan holi bo'lganlar. Aytishlaricha, akademik Ibrohim Hamroboyevning "Shuvoq oltinga guvoh" iborasi shu atrofdagi yerlarga taalluqli ekan. Chunki, bu yerlar oltin, temir, uran va boshqa ma'danli qazilmalariga boy bo'lganligi sababidan ham Xomkon deb atalgan. Ya'ni, "o'rganilmagan kon" ma'nosini ham beradi⁹.

Biz yuqorida aytib o'tgan 110 000 gektarning 20 000 gektari yam-yashil archazorlar bilan qoplangan, 1250 gektarini mevali bog'lar va qolgan maydonini katta-katta tog'lar, yaylovlar, ekin ekiladigan dalalar tashkil qiladi. Shuning uchun qishloqda lalmi dehqonchilik yaxshi rivojlangan.

Xomkon qishlog'ining o'zida bir nechta qishloqchalar mavjud bo'lib, ular quyidagilardir: Kelitosh, Qamchibuloq, Jing'illi, Pattali, Tuynukbuloq, Qizilbuloq,

⁷ Бўриев. О., Усмонов М. Ўзбеклар: этник тарихи ва этномаданий жараёнлар. – Самарқанд, 2008. – Б. 230-231.

⁸ Кичкилов Х. Хомконлик қорақалпоқларнинг кўчиши. // Ўзбекистонда моддий маданият ва этномаданий жараёнлар. Республика илмий-амалий анжумани мақолалар тўплами. – Термиз, 2010. – Б. 39-43.

⁹ Dala yozuvlari. Qiziriq tumani Gulobod mahallasi, 2021-yil.

G'o'rimbuloq, Qizilkamar, Ko'ktumshuq, Boynazar, Qo'chqorbuloq, Qo'g'olisoy, Zarangbuloq, Jiydabuloq qishloqlaridir¹⁰. Bundan tashqari, katta-katta soylar bilan gazalar (baland tepaliklar) hamda Xomkon qishlog'iga kirib boraverishda ko'plab daralar va soylar ham mavjud. Xomkon qishlog'ining asosiy suv manbaini 200 dan ortiq buloqlar bor. Konbeshbuloq ko'li va tuya ko'llar tashkil qiladi: Oxurlisoy, Oqbuloqsoy, Jiydalisoy, Tollisoy kabi soylari va Beshbuloq, Xo'jayipok bulog'i, Osmonbuloq, Oqbuloq kabi 70 dan ortiq sersuv buloqlar manbalarda qayd etilgan¹¹.

Qishloqning Xomkon deb atalishining sababi "pishmagan tuz koni" ma'nosini bildiradi. Tarixchi olim S.Tursunovning Surxondaryo viloyati toponimlariga murojaat qiladigan bo'lsak, Xomkon — Sherobod tumanidagi qishloq. Janubiy O'zbekistonning ikki tilli shevalarida tog' bag'irlarida chuqur joy, kam, kamar, botiq joy. Kon (kom) suv o'zani, anhor, yirik ariq, qazib oqizilgan suv. Xomkon chuqur suv o'zani, chuqurlikdan oqadigan suv, suvli chuqurlik ma'nolarini anglatadi¹². Xomkon ko'li quyidagi beshta buloqdan to'yinadi: Shirinbuloq, Toshbuloq, O'ngboybuloq, O'choqsoy, Loybosti buloqlari¹³.

Xo'jayioqsordan Gardan, Savatli, Oqdahna, Kirshaksoy, Konsoy va Xo'jayipok suvigacha, Kattapoydan Yuqori Oqbuloq, Navbuloq, Suvsizning bir qismi Panjob darasining og'zigacha, Shoppadan Ko'lbot, Davlangacha va Tangi darasidagi Kuyukdaraning kun botish tomoni to'rt aka-ukadan tarqagan urug'lar yashaydigan hudud sifatida qaralardi.

Shuni e'tirof etish kerakki, o'zbek qo'ng'irotlari orasida kelib chiqishi qoraqalpoq bo'lgan guruh ham mavjud. Etnograf olim T.A.Jdankoning ma'lumoticha, xorazmlik o'zbek qo'ng'irotlari bilan qoraqalpoq qo'ng'irotlari qadimda Sirdaryoning quyi havzalarida birga yashagan. T.A.Jdanko bunga dalil sifatida xorazmlik o'zbek qo'ng'irotlari bilan qoraqalpoq qo'ng'irotlarining urf-odatlarini, kiyinishlari, bosh bobosi to'g'risidagi qarashlari muvofiq kelishligini aytadi. Etnograf olim M.P.Magidovichning fikricha ko'pchilik xorazmlik o'zbeklar Shayboniyxon istilosiga qadar shu yerda yashab kelgan qo'ng'irotlardir. Ular Shayboniyxon istilosida qatnashgan va bundan 500 yillar burun Sharqiy Buxoro hududiga kelib qolgan.

M.P.Magidovich bunga XX asr boshida N.F.Sitnyakovskiy tomonidan Sharqiy Buxoro qo'ng'irotlarining kelib chiqishi Xivadan ekanligi to'g'risida yozib qoldirgan

¹⁰ Dala yozuvlari. Sherobod tumani Xomkon qishlog'i, 2020-yil.

¹¹ Турсунов С. ва бошқ. Шеробод тарихидан лавҳалар. — Т.: Yangi nashr, 2014. — Б. 113-114.

¹² Турсунов С. Сурхондарё вилояти топонимлари. — Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. — Б. 83.

¹³ Dala yozuvlari. Sherobod tumani Xomkon qishlog'i, 2020-yil.

ma'lumotini, shuningdek, Xorazm va Sharqiy Buxoro qo'ng'irotlari urug' nomlarining o'xshashligini dalil sifatida keltiradi¹⁴.

Etnograf olim B.X.Karmisheva yuqorida keltirilgan dalillarni qiyoslab o'rgandi va Sharqiy Buxoro qo'ng'irotlarining urug' nomlarini Xorazmdagi urug'doshlari bilan, shuningdek, barcha qoraqalpoq qo'ng'irot urug'lari nomi bilan solishtirib ko'rib, bu uch guruh uchun umumiy bo'lgan urug' nomlaridan sakkizta etnonim bir-biriga mos kelishligini aniqladi. Jumladan, ochamayli, bolg'ali, bug'ajili, qonjig'ali, qorag'ursoq, qo'shtamg'ali, tortuvli va to'g'iz¹⁵.

Bundan tashqari, Sharqiy Buxorodagi qo'ng'irotlarning xorazmlik qo'ng'irotlar bilan yana beshta, ya'ni baroq, bo'rboy, jilantamg'ali, qorabo'yra, no'g'ay etnonimlarining mos kelishligini, Sharqiy Buxoro qo'ng'irotlarining qoraqalpoq urug'lari bilan esa yigirma bitta, ya'ni ayinni, oqpichoq, boymoqli, qozoyoqli, qaychili, qorabo'yin, qarg'a, qo'ldovli, qopish, quyun, qurama, taroqli, o'rus, xandaqli, cho'jali, cho'llik, cho'michli, irg'oqli, turkman etnonimlarining mos kelishligini aniqladi. Shuningdek, Sharqiy Buxoro, ya'ni Surxondaryo qo'ng'irotlari bilan qoraqalpoqlarning yana uchta: avuzbachcha-obizbachcha, duda-dubol, sakkiz-segizak urug' nomlarining o'xshashligini ham aytib o'tadi¹⁶.

Shunday qilib, Sharqiy Buxoro ya'ni Surxondaryodagi qo'ng'irotlarning xorazmlik urug'doshlari bilan mos keladigan urug' nomlari 13 ta, qoraqalpoqlar bilan muvofiq keladiganlari esa 32 tadir. Xuddi shuningdek, Sharqiy Buxoro qo'ng'irotlarining ikkita eng yirik (Qushtamg'ali va Ayinni) urug'lari tarkibida qoraqalpoq guruhlarining ham borligini aytib o'tish o'rinlidir. Karmishevaning yozishicha, Surxondaryo qoraqalpoqlarining ajdodlari Sirdaryo bo'ylarida yashaganlar, ular ko'chishgach ozroq qismi Qo'qonga ketgan, ko'prog'i Zarafshon vodiysiga, Jomboyga kelgan. Tarixchi olim H.Kichkilovning fikricha, qoraqalpoqlar ham Shayboniyxonning Movarounnahrni istilo qilishida ishtirok etgan qo'ng'irotlar bilan birga kelib qolgan¹⁷. Xomkonlik qoraqalpoqlarning bosh ajdodlari Sir suvining yoqasida joylashgan "Orqa yurt" deb nomlangan joyda yashagan qoraqalpoq biylaridan Gudraybiy va uning o'g'li Esanbiy avlodlari hisoblanadi.

Demak, qo'ng'irot urug'i o'zbek xalqining eng yirik va qadimiy urug'laridan biri bo'lib, Shayboniyxon davrida Dashti Qipchoqdan Movarounnahr hududiga kirib kelgan

¹⁴ Кичкилов Х. Хомконлик қорақалпоқларнинг кўчиши. // Ўзбекистонда моддий маданият ва этномаданий жараёнлар. Республика илмий-амалий анжумани мақолалар тўплами. – Термиз, 2010. – Б. 39-43.

¹⁵ Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М: Наука, 1976. – С. 213.

¹⁶ Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – С. 213.

¹⁷ Кичкилов Х. Хомконлик қорақалпоқларнинг кўчиши... 2010. – Б. 39-43.

qabilalar tarkibida Surxondaryo va Sharqiy Buxoro hududlarida keng tarqalgan. Qo'ng'irotlar beshta yirik tarmoqqa - Vaxtamg'ali, Qo'shtamg'ali, Qonjig'ali, Oyinli va Tortuvli guruhlariga bo'linib, jami 66 ota urug'ni tashkil etgan. Xomkon qishlog'i aholisi tarkibidagi qo'ng'irot-qoraqalpoq guruhi uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllanib, Surxondaryo vohasining etnik tarkibi, madaniyati va ijtimoiy hayotida muhim o'rin egallab kelayotganligini ko'rish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М: Наука, 1976. – С. 213.
2. Кичкилов Х. Хомконлик қорақалпоқларнинг кўчиши. // Ўзбекистонда моддий маданият ва этномаданий жараёнлар. Республика илмий-амалий анжумани мақолалар тўплами. – Термиз, 2010. – Б. 39-43.
3. Бердикулов Қ. Қўнғиротлар. – Тошкент: Ёзувчи, 1999. – Б.10-20.
4. Бўриев. О., Усмонов М. Ўзбеклар: этник тарихи ва этномаданий жараёнлар. – Самарқанд, 2008. – Б. 230-231.
5. Турсунов С. Сурхондарё этнографияси. – Тошкент: Tafakkur, 2020. – Б. 25-27.
6. Турсунов С. ва бошқ. Шеробод тарихидан лавҳалар. — Т.: Yangi nashr, 2014. – Б. 113-114.
7. Турсунов С. Сурхондарё вилояти топонимлари. — Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. — Б. 83.
8. Умаров И. Ўрта Осиёда Туркий халқларнинг этногенезиси (Қўнғиротлар). 1-китоб. – Тошкент: Yoshlar matbuoti, 2003. — Б. 33.
9. Қаямов А. XX аср бошларида Ўзбекистон ҳудудида этник ҳолат. – Т: Adabiyot uchqunlari, 2015. – Б. 54.